

Az expanzió vége?

Bevezetés

A hazai oktatáspolitikai közbeszéd – ma is, mint négy évvel ezelőtt (Kozma, 2010) – a felsőoktatási expanziótól hangos. Pontosabban attól, hogy a felsőoktatási expanzió véget ért – s ezzel véget ért a nagy létszámemelkedések, nagy építkezések, nagy kutatóprogramok és nagy nemzetközi felsőoktatási projektek kora. Kiderült, hogy a PPP (*Public Private Partnership*) konstrukcióban épült felsőoktatási kapacitások már középtávon is többre kerülnek, mint várható lett volna, s amellettenként nem is méltányos föltételekkel készültek el. Az is kiderült, hogy a kapacitások bővülése nem tartott lépést a felsőoktatási tevékenységek bővülésével – különösen nem a hallgatói létszámokkal. Újólaj, immár sokadszorra kiderült az is, hogy a felsőoktatás növekedése egyre komolyabb zavarokat okozott a felsőoktatási intézmények, a rendszer és az irányítás működésében. Ezeket a zavarokat ideig-óráig leplezni lehetett ugyan, hogy ne ismétlődjék meg az 1980-as évek elejének felsőoktatási szűkítése. A hallgatói létszámok csökkenése idején, a felsőoktatás állami támogatásának drasztikus csökkenésével azonban egyre sürgetőbb a felsőoktatási rendszer és az intézmények belső átalakítása.

Mindezeket a problémákat gyakorta szokás úgy kommunikálni, hogy egyre kevesebb a hallgató, ami értelemszerűen és kényszerűen vonja maga után a felsőoktatási expanzió végét (Polónyi 2004, Timár–Polónyi, 2006). E könnyen kommunikálható és egyértelműnek látszó érvelés segít elfogadtatni egy sor olyan felsőoktatás-politikai intézkedést, amely egyébként nehezen volna értelmezhető, még nehezebben kommunikálható. (Néhány évvel ezelőtt ugyanez történt az ún. „Bologna-folyamat” implementációjánál is. A Bologna-folyamat „csomagjában” felsőoktatási reformokat igyekezett bevezetni a kormányzat. Vö. erről: Kozma–Rébay, 2008). Hiszen a felsőoktatási kapacitások szűkítése, a felsőoktatásra fordított állami kiadások csökkentése, a közszférában foglalkoztatottak arányának visszaszorítása egyenként racionálisnak tűnhet. Egészében azonban az ország felsőoktatásának szűkítése – ha csak „átépítésnek” vagy „átszervezésnek” nem nevezik – korunk nemzetközi környezetében legalábbis szokatlan. Nem ismétljük meg azt, amit négy évvel ezelőtt már bemutattunk (Kozma, 2010). Csupán földézzük: a felsőoktatás minden ország számára – különösen a feltörekvőknek – presztízskérdéssé vált. A nemzetközi versenyben senki sem engedheti meg magának, hogy visszafogja saját felsőoktatási rendszerének növekedését, hacsak nem átmenetileg és meghatározott céllal. Ebben az értelemben a felsőoktatási expanzióknak nemhogy vége nincs, de a nemzetközi verseny nyomására igazán még csak most

kezdődik. Tegyük hozzá: az a négyéves periódus (2010–2014), amelyre itt most visszajelentünk, amúgy sem volna elegendő egy több száz éves tendencia (oktatási expanzió, vö. *Craig–Spear 1979, Meyer et al. 1992*) megfordulásának regisztrálására.

Nem kell azonban ilyen messzire mennünk. Már az is félrevezető, ahogy az „expanzió” szót használjuk – sok értelemben, jórészt tisztázatlanul. (Ezért is hangozhat oly meggyőzően a politikában: mindenki érteni véli, hozzákapcsolva saját szándékait.) Hogy csak néhány értelmezést soroljunk föl: az „expanzió” jelentheti az egyre több hallgatót, jelentheti a mind több intézményt, jelentheti az egyre nagyobb ráfordításokat (egyéneket és közösségeket), a mind modernebb kapacitásokat. Mi az alábbiakban „expanzió” a felsőoktatás növekedésének mindkét oldalát fogjuk érteni: a felsőoktatás tömegesedését (a hallgatói, keresleti oldal), valamint a felsőoktatás bővülését (az intézményi, kínálati oldal). A kereslet-kínálat elemzéséből tudjuk, hogy a kettő összefügg. A keresleti oldal növekedése – a mind több hallgató – kikényszerítheti a kínálat – a felsőoktatási kapacitások – növekedését, és ez fordítva is igaz.

Mi történik azonban, ha a kínálat csökken (mondjuk, szűkülő állami ráfordítások miatt)? Vajon visszaesik majd a kereslet (a hallgatók jelentkezése), mert nincs elég férőhely a felsőoktatásban? Az 1970-80-as években egyszer már megtapasztalhattuk, hogy a kínálat tartós visszafogása csak lefékezte, de elnyomni, megszüntetni nem tudta a (felső)oktatás iránti társadalmi igénynövekedést. Az igények az 1990-es években, a felsőoktatási kapacitások oktatáspolitikai korlátozásának föloldásával szinte robbanásszerűen megnöttek. Akkor azonban a kényszerű szűkítésből lépett át a hirtelen bővítés fázisába az oktatáspolitikai. De vajon mi történik, ha a bővítés szakaszából lép vissza kapacitásszűkítésbe? Újra csökkenni kezdenek a továbbtanulási igények? Vagy akik tovább akarnak tanulni, de a megszokott felsőoktatásban nem tudnak, új utakat keresnek maguknak?

Ez az egyik kérdés, amivel ebben a tanulmányban foglalkozunk. A másik kérdés pedig az, hogyan lehet társadalmilag elfogadhatóvá tenni, oktatáspolitikailag elfogadhatóan kommunikálni egy már kiépült felsőoktatási rendszer tartósnak szánt szűkítését. A költségvetés nehézségeire hivatkozni csak átmenetileg lehet. Hosszabb távon a felsőoktatás iránt csökkenő kereslettel kell. S itt kézenfekvő a népesség csökkenésére hivatkozni. A felsőoktatási intézmények megszorult versenyhelyzetükben már évek – egy évtized – óta ezt teszik. Ha csökken a gyermeklétszám, föl kell számolni az iskolákat, eladni az épületeket. Ha nincs elég hallgató, föl kell számolni a felsőoktatást. Legalábbis annak egy részét.

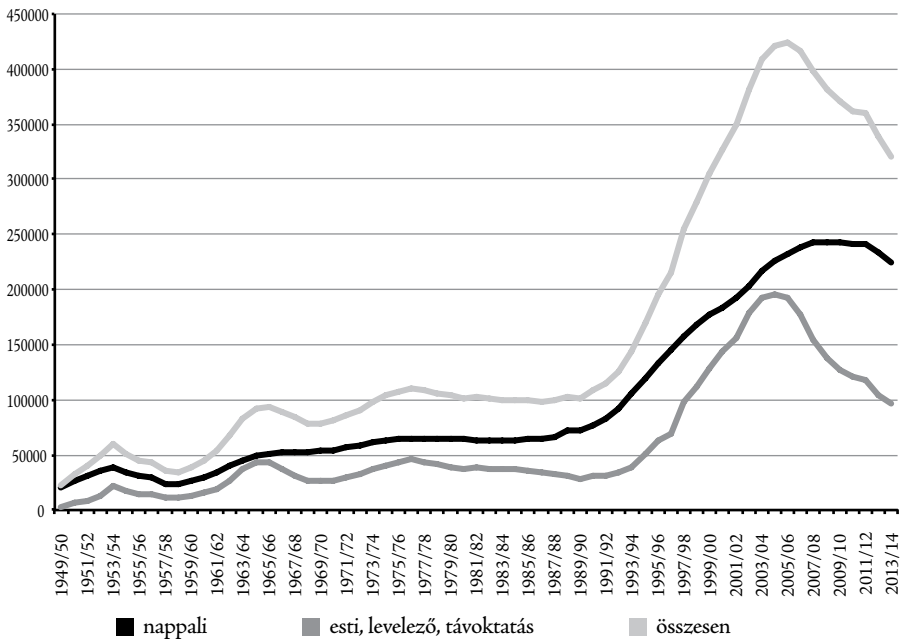
De vajon így van-e? Tényleg csökken a hallgatók létszáma (jelentkezése, intézményben tartózkodása)? S ha csökken, hol, miért csökken? Vajon a csökkenés eredményezi-e a felsőoktatás szűkítését – vagy fordítva: a felsőoktatás szűkítése okoz csökkenést? S mindez hová vezet?

Ezekkel a kérdésekkel nem először foglalkozunk. A felsőoktatás szűkülése vagy bővülése és annak várható társadalmi hatásai mintegy három évtizede merültek föl először (*Kozma, 1983*); akkor, amikor a középfokú oktatás expanziója megindult. Az akkori előrejelzések bevalását – előrevetítését, illetve módosítását – azóta többször megkíséreltük (*Kozma 1998, Kozma 2010*). Így a kép, amelyet erről a társadalmi és intézményi mozgásról – a felsőoktatás expanziójáról – alkothatunk, mind megbízhatóbb. S hogy még megalapozottabb lehessen, ebben a tanulmányban – reflektálva korábbi megállapításainkra – ismét megvizsgáljuk az expanzió aktuális állását.

Adatok

A **hallgatók száma**. 1990–2005 között a felsőoktatásban tanulók száma, illetve a korcsoporton belüli arányuk radikálisan, négyszeresére emelkedett. A növekedés, bár eltérő időben, de mindenhol tapasztalható Európában. Különösen az EU új tagállamaiban volt gyors a folyamat, ahol a korábbi tervutasításos rendszer irányította felsőoktatás a lakossági igényeket kevésbé vette figyelembe, és miután a rendszer nyitottabbá vált, a hallgatók száma, mint említettük, látványos növekedésnek indult. A 2000-es évek közepére azonban a felsőoktatás telítődni látszik: az elmúlt kilenc év alatt (2004–2013) a felsőoktatási hallgatók száma 24%-kal (több mint 100 ezer fővel) csökkent. Ez nem egyformán érintette a különböző képzéseket: a csökkenés elsősorban a nem nappali képzésben tapasztalható. A nappali képzésben tanulók létszáma egyelőre stagnál, és csak az elmúlt két évben (2012–2014) csökkent némileg (1. ábra).

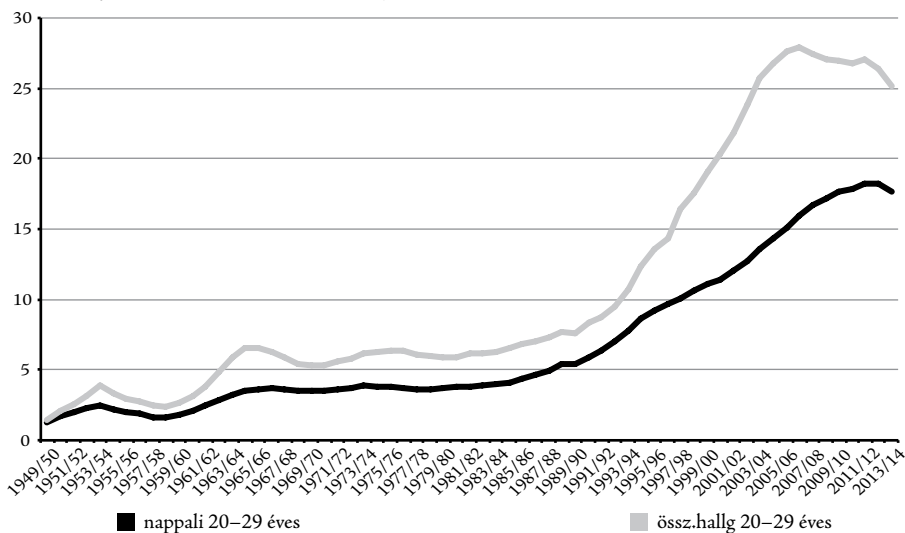
1. ábra A hallgatók számának változása a felsőoktatásban, 1949/50–2013/14

Adatok forrása: Statisztikai tájékoztató – felsőoktatás 2005-06, Statisztikai tájékoztató – Oktatási évkönyv 2011/2012, KSH Statisztikai évkönyvek és http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_éves/i_zoi007a.html

Vajon a csökkenésnek csakugyan demográfiai okai vannak? A 2. ábrán a 20–29 éves korcsoporthoz viszonyítottuk a hallgatókat, mivel közel 80%-uk ebből a korcsoportból kerül ki. Az ábrából látszik, hogy a 20–29 éves korcsoporthoz viszonyítva az összes munkarendben tanulók aránya erőteljesen csökkent az elmúlt kilenc évben, de a nappali képzésen résztvevőké nem, sőt még enyhe növekedés is tapasztalható. Ez a növekedés az ő körükben tovább tartott: egészen a 2012/13-as tanévig.

2. ábra A felsőoktatásban tanulók aránya a 20–29 éves korcsoportban 1949–2013, %

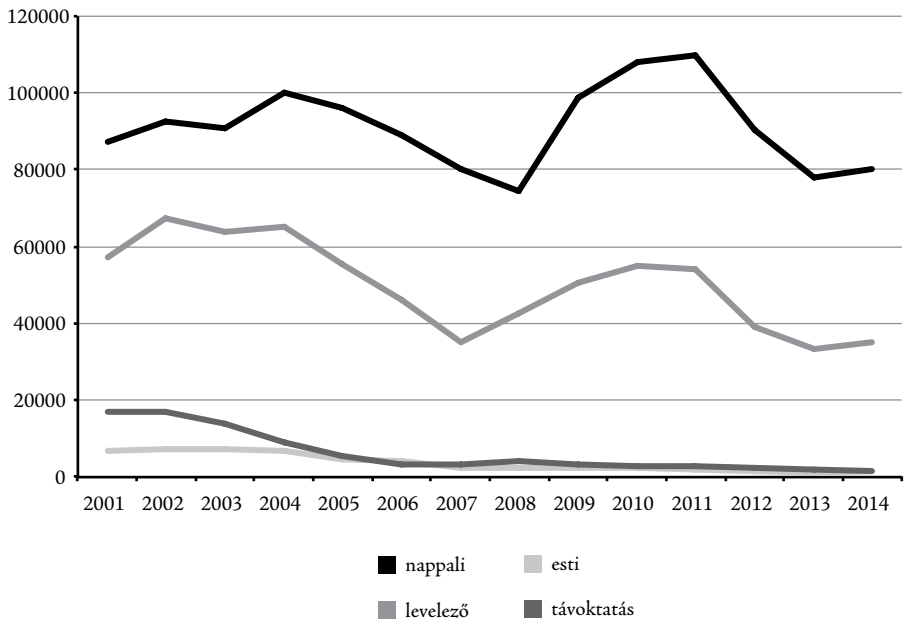
A jelentkezők száma. Az elmúlt tizenhárom év (2000–2013) jelentkezési számait megvizsgálva, jól látszik a hektikus hullámzás, melynek két mélypontja 2007/8 és 2013/14 (3. ábra). Ezt sem lehet demográfiai okokkal magyarázni, sokkal inkább oktatáspolitikai döntések következménye. Az elmúlt évtized közepén egy újabb felsőoktatási törvény (2005. évi CXXXIX. törvény), a „bolognai rendszer” bevezetése, a tandíj bevezetésének lehetősége sokakat más irányba terelhetett. De jelentős szerepet játszott a középiskolai nyelvi előkészítő évfolyamok 2004-es bevezetése, ami szintén csökkenthette az adott korcsoporton belül a felsőoktatásba jelentkezők számát 2008-ban (Híves–Imre, 2010).

Az elmúlt két évben a jelentkezők számának nagyarányú csökkenését nem lehet demográfiai okokkal magyarázni. Míg a 19 évesek csupán 9%-kal lettek kevesebben két év alatt, addig a jelentkezők száma közel harmadával (32,4%), 55 ezer fővel csökkent (www.felvi.hu). Figyelembe kell venni azonban azt is, hogy előzőleg kiugróan magas volt a jelentkezők száma (magasabb volt a „bázis”); ami magyarázható azzal, hogy akkor végeztek az öt évvel korábban bevezetett nyelvi előkészítő évfolyamos tanulóit. A csökkenés azonban így is jelentős, okait mélyebben kellene elemezni. Bizonyosan közrejátszik a gazdasági helyzet – mind a lakosság, mind az intézmények anyagi lehetőségei szűkültek –, az oktatáspolitikai döntések, a jelentős számú elvándorlás. Feltehetőleg többen választják a rövidebb OKJ-s képzést (bár erre nincsenek még adataink), a hosszabb és anyagilag nehezebben vállalható egyetemi és főiskolai tanulmányok helyett. (A Bologna-folyamatban kialakított hat-hétszemeszteres alapképzés többek közt az ilyen problémákra is igyekezett választ kínálni, vö: Kozma–Rébay, 2008).

A 3. ábráról az is leolvasható, hogy a felsőoktatáson belül az esti és a távoktatás megszünbőben van. Ez a folyamat a 2000-es évek közepétől gyorsuló ütemben tart. Esti tagozatra 2003–2004-ben még 5300-an jelentkeztek, 2013-ban már csak 659-en. Méginkább visszaszorult a távoktatás: 2002-ben 12 ezren jelentkeztek, ami mostanra (2013) 836 főre csökkent. A levelező tagozatra jelentkezők száma és aránya is jelentősen csökkent: arányuk az összes jelentkező között 35%-ról 23%-ra esett. Valószínűsíthető, hogy ezekből a nem nap-

pali képzési formákból vont el hallgatókat a középiskolákban folytatott, nem felsőoktatáshoz tartozó szakképzés, hiszen ezek anyagilag könnyebben vállalhatók, és helyben vannak. Tíz év alatt két és félszeresére nőtt az ott tanulók száma (8,8 ezerről 20,6 ezerre). Bár csökken a nappali tagozatra jelentkezők száma is, a felsőoktatásba bejutni kívánók azonban egyre nagyobb arányban ezt a képzési formát választják: 55%-ról 76%-ra emelkedett tíz év alatt az arányuk. A részdíjs felsőoktatás visszaesésének, majd újra növekedésének van néhány további fontos oka: pl. a kétszintű képzés bevezetése, ami átalakította a részdíjs továbbtanulási stratégiákat (lásd erről: Polónyi (2012): Honnan jönnek a hallgatók? *Educatio*, 2012/2, vagy Polónyi (2013): Az aranykor vége – bezárnak-e a papírgyárak? Gondolat.) A jelenlegi csökkenésnek pedig nyilvánvaló oka az emelt szintű érettségi előírása bejutási követelményként.

3. ábra A felsőoktatásba jelentkezők száma, 2001–2013

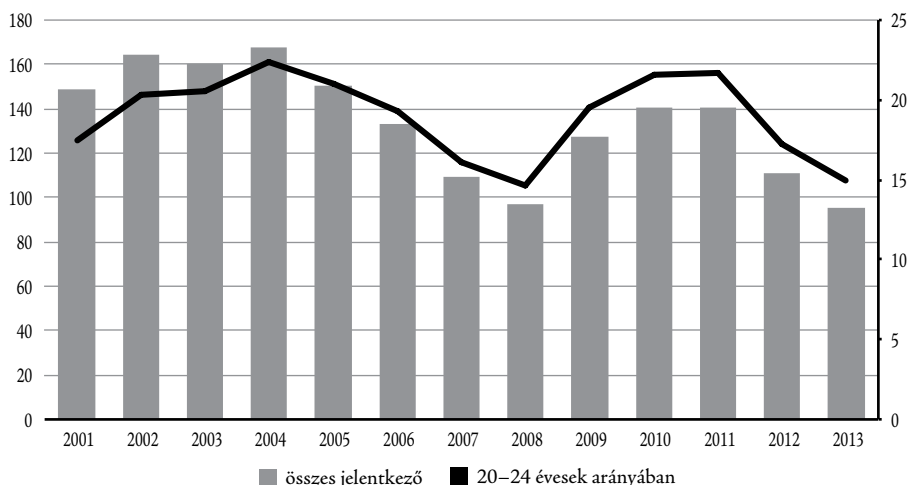

Adatok forrása: http://www.felvi.hu/felveteli/ponthatarok_rangsorok/elmult_evek/!ElmultEvek/elmult_evek.php

Továbbtanulási igények. A továbbtanulási igényeket nem jellemezhetjük pusztán a jelentkezők számával: a jelentkezők száma demográfiafüggő (ha esetünkben ez nem is mutatható ki). A továbbtanulás iránti (társadalmi) igények megfelelőbb mutatója ezért a jelentkezők aránya a megfelelő korcsoportban. A felsőoktatásba jelentkezők számát viszonyítva a 20–24 éves korcsoporthoz, látható, hogy az elmúlt tizenhárom évben (2001–2013) tendenciaszerűen nem csökkent a jelentkezési arány (4. ábra), hanem 14–23% között ingadozott. A két mélypont a 2008-as és a 2013-as év. Az oszlop- és vonaldiagram egymáshoz simulása és az arányszám hullámlása azt mutatja, hogy elsősorban nem demográfiai okokra vezethető vissza a felsőoktatásba jelentkezők számának csökkenése. A hallgatóknak a 20–29 éves korcsoporthoz viszonyított aránya nem ingadozott ennyire, és a visszaesés is csak mi-

nimális: 28-ról 26%-ra az összes munkarendet tekintve; a nappali hallgatók között pedig gyakorlatilag nincs csökkenés. A 2000-es évek közepén még emelkedett is az arányuk, és az évtized második felében is csak stagnált.

4. ábra A felsőoktatásba jelentkezők száma (ezer fő) és arányuk (%), a 20–24 éves népességhez viszonyítva, 2001–2013

Jelentkezési hajlandóság, Mit csinálnak az érettségizett fiatalok? Miért jelentkeznek kevesebben a felsőoktatásba? Az 1. táblázat szerint az érettségizők aránya a 19 éves korosztályban változatlanul 70% körül mozog – bár a létszámuk csökkent (demográfia!) –, kissé emelkedő tendenciával. Ráadásul az elmúlt tizenhárom évben (2001–2013) az arányok eltolódtak a gimnáziumban érettségizettek felé, ami jobb esélyt biztosít a felsőoktatásba jutáshoz.

1. táblázat Érettségizettek, 2001–2013

Év	Gimnáziumban	%	Szakközépiskolában	%	Összes érettségizett	19 évesek	Érettségizettek/19 évesek arányában
2001	37 989	42,7	50 919	57,3	88 908	134761	66,0
2002	40 239	44,5	50 170	55,5	90 409	127985	70,6
2003	42 739	47,9	46 488	52,1	89 227	128151	69,6
2004	48 259	51,9	44 695	48,1	92 954	129706	71,7
2005	45 151	51,0	43 387	49,0	88 538	126815	69,8
2006	46 847	51,6	43 939	48,4	90 786	125035	72,6
2007	47 422	52,1	43 607	47,9	91 029	124718	73,0
2008	42 353	52,2	38 830	47,8	81 183	124545	65,2
2009	49 278	54,5	41 172	45,5	90 450	126231	71,7
2010	46 768	53,6	40 476	46,4	87 244	127509	68,4
2011	46 561	54,2	39 364	45,8	85 925	121914	70,5
2012	45 835	54,9	37 613	45,1	83 448	117630	70,9
2013	46 115	54,5	38 489	45,5	84 604	115590	73,2

Még érdekesebb megvizsgálni a felsőoktatásba felvetteket és a jelentkezőket az érettségizők és a 19 évesek arányában (2. táblázat). A felsőoktatásba felvettek száma radikálisan csökkent mind az érettségizőkhöz, mind a 19 évesekhez viszonyítva. Ez a jelenség különösen az elmúlt néhány évben gyorsult fel. A felsőoktatásba jelentkezők aránya is csökkent. Míg a 2000-es évek elején 100 érettségizőre még 140-150 felsőoktatási jelentkezés esik (ebbe beszámít a második, harmadik diplomáért való jelentkezés és az érettségit utáni évek jelentkezései is), addig tavaly (2013) csak 83. A felsőoktatásba jelentkezők arányának csökkenése felkelti a gyanút, hogy nemcsak a létszámok csökkennek, hanem a továbbtanulási igények is. De vajon valóban az igények csökkennek – vagy éppen a továbbtanulási lehetőségek szűkültek? Ez utóbbit valószínűsítik a következők:

- Korábban sokan második (harmadik) diplomát akartak szerezni, sokszor a nem nappali képzésben, napjainkban pedig radikálisan csökken a nem nappali képzésre jelentkezők száma.
- Alapvetően befolyásolhatja ezt az adatot a hallgatók finanszírozása. Jelenleg (2013/2014) tizenkét félévet finanszíroz az állam; korábban nem volt ilyen limit. Valószínűsíthető, hogy sok hallgató nem vállalkozik további diploma elérésére, mert csak önköltségesen tudná megszerezni. A Szinapszis Piackutató és Tanácsadó Kft. egy utóbbi felmérése szerint például: „A passzív jogvisztonnyal rendelkező (vagyis tanulmányait korábban elkezdő, de halasztás mellett döntő) egyetemi hallgatók 41 százaléka az első két évben függeszti fel a tanulmányait, ezen belül is 47 százalékuk azzal indokolja a döntést, hogy nem tudja a tanulás költségeit tovább finanszírozni, 42 százalék pedig elkezd dolgozni...” (Origo, 2014). Elmennek külföldre dolgozni? Ez utóbbit állítólag mind többen választják – bár megbízható és reprezentatív adataink erre vonatkozólag még nincsenek. Egyelőre annyit tudunk, hogy jelenleg (2014) a 18–49 éves korcsoport mintegy 7%-a van külföldön. Mintegy negyedrészüik Németországban, negyedrészüik Angliában (Egyesült Királyság), további mintegy harmaduk pedig a Benelux államokban, illetve Amerikában (USA) (Sik, 2014).
- Más lehetséges válasz, hogy – mint fentebb említettük – a rövidebb, OKJ-s képzéseket választják a diákok. Felsőfokú szakképzésben tanult középfokú iskolában (főleg szak-középfokú iskolában – ők nem tartoznak a felsőoktatáshoz): 2012-ben 20573, 2010-ban 20580, 2008-ban 16646, 2004-ben 14492, 2002-ben 8893 fő.
- Esetleg külföldön tanulnak. Egyes statisztikák szerint „robbanásszerűen” nő a külföldön tanulók száma (HVG, 2013.12.6) – de ez ma még elenyésző az itthon tanulókhöz képest. (2013-ban az érettségizők 18%-a jelentkezett külföldi felsőoktatási intézménybe; jellemzően a jó tanuló lányok, akik ún. elit gimnáziumokban szereztek érettségit. A legnépszerűbb – választási sorrendben – Anglia (Egyesült Királyság), Amerika (USA), Ausztria és Németország. (MKIK Gazdaság- és Vállalkozáskutató Intézet, 2013). Az Education at a Glance szerint 2003 és 2011 között 2-3 ezerrel nőtt a külföldön tanuló magyar diákok száma. Mind az Education at a Glance 2013, mind a Global Education Digest 2012 szerint 8-10 ezer magyar hallgató tanult külföldön 2010, 2011-ben. (Polónyi jelen kézírata szerint 2011-ben 10 628 fő.)

2. táblázat Felsőoktatásba felvettek és jelentkezők az érettségizők és a 19 évesek arányában, 2001–2013

év	Felvettek*			Első helyen jelentkező		
	fő	Érettségizők arányában (%)	19 évesek arányában (%)	fő	19 évesek arányában (%)	Érettségizők arányában (%)
2001	81 543	91,7	60,5	128 545	95,4	144,6
2002	89 823	99,4	70,2	140 174	109,5	155,0
2003	84 860	95,1	66,2	133 398	104,1	149,5
2004	86 898	93,5	67,0	139 647	107,7	150,2
2005	81 540	92,1	64,3	124 989	98,6	141,2
2006	71 888	79,2	57,5	103 297	82,6	113,8
2007	65 214	71,6	52,3	87 017	69,8	95,6
2008	71 726	88,4	57,6	86 157	69,2	106,1
2009	75 239	83,2	59,6	103 913	82,3	114,9
2010	72 707	83,3	57,0	107 418	84,2	123,1
2011	73 991	86,1	60,7	105 829	86,8	123,2
2012	59 921	71,8	50,9	79 591	67,7	95,4
2013	53 443	63,2	46,2	70 390	60,9	83,2

* Felvettek: alapképzésre, minden munkarendben, őszi indulással, pótfelvétellel is

- Alapvetően befolyásolhatja a felsőoktatásba való bejutást a folyamatosan emelkedő ponthatár (2010-ben 160 pont, 2011-ben 200 pont, 2013-ban 240 pont, 2014-ben 260 pont, 2015-ben 280 pont), 2016-ban 300 pontra emelkedik a bejutáshoz szükséges ponthatár (EduLine, 2013).

Míndez azt fogja eredményezni, hogy egyre kevesebben akarnak/tudnak/fognak bejutni a felsőoktatásba. Az Oktatási Hivatal adatai szerint 2012-ben 3144 fő került be 240-259 közötti pontszámmal alap- és osztatlan képzésre az általános, a keresztféléves és a pótfelvételin. Ez a szűkítés – amely a minőségre hivatkozik – várhatóan egybe fog esni egy nagyarányú demográfiai hullámvölgygel (2013-ban 630 ezer 20-24 éves volt, 2023-re 480 ezer lesz).

De jó-e az, ha csökken a hallgatói létszám? Egyesek szerint a felsőoktatási kínálat folyamatos bővülésének – vagy akár a meglévő kapacitások fönntartásának – egyfajta önmozgása van (l. pl. a bázisalapú finanszírozás gyakorlatát). Ami fölöslegesen terheli a költségvetést, ugyanakkor csökkenti is a színvonalat, hiszen a felsőoktatás kimerítette a „továbbtanulási potenciált”, valamint diplomás munkanélküliséget okoz (Timár–Polónyi, 2001). Mindebből következnek, hogy a hallgatói létszám csökkenése nem rossz, hanem jó. Emeli a diplomások színvonalát (a diploma presztízsét: ha kevesebb van belőle, akkor a kevesebb többet ér). És segít elkerülni a diplomás munkanélküliséget. Ezzel szemben érdemes megfontolni a következőket:

- Kétségtelen, hogy egyre többen vannak felsőfokú végzettségűek: 1990-ben még 11%, 2001-ben 12%, 2011-ben 19%-ra nőtt a 25 éven felüli népességben a felsőfokú végzettségűek aránya Magyarországon. Ez azonban még mindig jelentősen az OECD-átlag (26%) alatt van. Vajon a nálunk fejlettebb országokban, ahol a felsőoktatásban való társadalmi részvétel magasabb – a felsőoktatás gyakorlatilag már el is tömegesedett –,

emiatt alacsonyabb lenne a diplomák színvonala vagy értéke? Vajon a szigorúbb felvételi szelekció – alternatív tanulási utak nélkül – automatikusan emeli a felsőoktatás színvonalát?

- Jelenleg (2013) a 20–24 éves népességből közel 30% tanul valamilyen felsőoktatási intézményben. Ma nincs számottevő diplomás munkanélküliség Magyarországon. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők bérelőnye az alacsonyabb végzettségűekhez képest nemzetközi szinten is magas. Akinek van diplomája, az viszonylag jól keres, és talál állást: a munkaerőpiac ma is inkább a magas végzettségű munkavállalókat várja, kevésbé az alacsonyabb iskolázottságúakat.
- A felsőoktatási expanzió középiskolai háttere biztosítva van: a tartalékok egyáltalán nem merültek még ki. A 2011-es népszámlálás szerint a 20–24 éves korcsoport 68%-a érettségizett, az érettségizettek aránya a megfelelő korcsoportban az 1970-es évek vége óta nálunk is folyamatosan növekszik. A kérdés az, hogy közülük hányan akarják vagy tudják vállalni a felsőoktatással járó anyagi és időbefektetést.

Mindebből arra következtetünk, hogy a hallgatói létszám csökkenése inkább rossz, mint jó. S ha ez így van, érdemes gondolkodni azon, hogyan állíthatjuk meg a hallgatói létszám csökkenését –, illetve miként fordíthatjuk meg a felsőoktatási kapacitások esetleges leépülését.

Kilátások

A vizsgált statisztikai adatokból az látszik, hogy az elmúlt években a felsőoktatásban való részvétel stagnált, illetve erőteljesen hullámszott – de ennek elsősorban nem demográfiai, hanem oktatáspolitikai okai voltak. A következő évtizedben (2013–2023 között) 24%-kal csökken a 20–24 éves korcsoport létszáma. A gazdasági helyzettől és az oktatáspolitikától függ, hogy ez a csökkenő létszámú népesség milyen számban és milyen arányban fog részt venni a felsőoktatásban. Úgy véljük, a jelenlegi megtorpanás mögött nem a továbbtanulási igények csökkenése van – egyfajta elfordulás a felsőoktatástól –, hanem inkább szunnyadó igények, amelyek egy bátorító oktatáspolitikai környezetben ismét fölerősödnek. A felsőoktatás expanziójának folytatódását a 2010-es évek vége felé várjuk. De vannak-e egy újabb felsőoktatási expanzióknak tartalékai?

Nem szokványos hallgatók. A felsőoktatási expanzió egyik esélye: a lemaradó társadalmi csoportok mind nagyobb arányú bevonása a felsőoktatásba. Nincsenek reprezentatív adataink annak kiderítésére, hogy különböző társadalmi csoportokban milyen és mekkora a hajlandóság a középfok utáni továbbtanulásra. Egyes „mélyfúrászerűen” végzett felsőoktatási kutatásokból (Forray–Kozma, 2009; Engler, 2013; Tözsér, 2013) azonban – értelemszerűen – arra következtethetünk, hogy a középfok utáni tanuláshoz különböző társadalmi csoportokban különböző motívumai vannak. Egyes társadalmi csoportokban továbbra is az ún. „középosztályosodás” a legerősebb hajtóerő, amely a középfok utáni tanulást (felőttoktatás, élethosszig tartó tanulás stb.) a társadalmi emelkedéssel, érvényesüléssel köti össze. Más társadalmi csoportokban – s éppen azokban, amelyekből az ún. „nem szokványos” hallgatóság érkezik, a kézzel fogható munkaerő-piaci előnyök, a munkapiacra realizálható jövedelem, a gyorsabb és/vagy előnyösebb elhelyezkedés, a minél hamarabbi belépés a munka világába lehet az uralkodó hajtóerő.

A nem szokványos hallgatók megjelenése volt a nyugat-európai felsőoktatási robbanás egyik magyarázata az 1960-70-es évtized fordulóján. A nem szokványos hallgatók közé sok mindenkét soroltak, és sorolhatunk mi is. Főleg azokat a csoportokat, amelyeknek még nem volt felsőoktatási hagyományuk. Nyugat-Európában ilyenek voltak például a nők, a különböző kisebbségek, nem utolsósorban a sajátos nevelési igényűek. Ilyenek voltak azonban azok a korcsoportok is, amelyek hagyományosan már nem jártak a felsőoktatásba, életkoruknál és / vagy előképzettségükönél fogva. Az idősebb korcsoportok megnyerése volt a nyugat-európai (első) felsőoktatási robbanás egyik hajtóereje. A volt gyarmattartó országokban pedig az egykori gyarmatok főlzabadult lakosai, akik egykori gyarmatosítói felsőoktatásában is megjelentek (pl. Hollandia felsőoktatási expanziójánál).

Nálunk a felsőoktatás újabb expanziójának tartaléka elsősorban a cigányság. Rájuk, a roma/cigány népességre ugyan hagyományosan úgy szokás gondolni, mint a szociálpolitika problémájára (és csak ennek függvényében az oktatáspolitikára). Ennek oka részben egy politikai tradíció, részben pedig a cigány/roma népesség sokszínűsége, nemzetközi viszonylatban is. A hazai roma/cigány népesség azonban nem azonos az angliai, ír vagy svédországi vándorlókkal (traveller). A hazai roma/cigány népesség – számos más országban élő rokonaitól eltérően nemzeti (etnikai) kisebbségnek számít, és az is. Eltérő kormányzati politikák tekinthetnek ugyan főként szegénységi problémaként őket (ez is igaz), az újabb kutatások (Forray, 2013) egyre inkább kulturális helyzetük elmaradottságát emelik ki. Növekvő arányuk miatt az érettségizettek között, a hazai felsőoktatásnak mindenképpen velük kellene elsősorban számolni. Megnyerésük nem csak az expanzió miatt fontos – társadalmpolitikai értelemben is az.

A nem szokványos hallgatók sajátos, új csoportja – legalábbis a hazai felsőoktatásban – a külföldi hallgatók tábora. Régóta jelen vannak a hazai felsőoktatásban, 1989/90 előtt főként mint külpolitikai szereplők (a megsegíteni kívánt szocialista országokból, illetve a szovjet érdekszférába tartozó területekről érkeztek); 1989/90 után, az EU-csatlakozás előtt inkább a határon túli magyarok közül. Az EU-csatlakozás alapvetően megváltoztatta a helyzetet. Míg itthonról sokan (egyre többen?) jelentkeznek külföldi felsőoktatásba, addig a hazai felsőoktatásnak is erőteljesen számolnia kell olyanokkal, akik Magyarországon kívánnák végezni tanulmányaikat, de legalábbis azok egy részét. (Polónyi kéziratában 2011-ben 18 850 külföldi hallgatónk volt – köztük bizonyára sok határainkon túli magyar, valamint fizetős nem magyar orvostanhallgató.)

Intézményi átalakulás. A nem szokványos hallgatók föltűnése a hazai felsőoktatásban ki fogja kényszeríteni a hagyományos felsőoktatás belső megújulását. Korábban többször megírtuk már, hogy a felsőoktatás egyre inkább illeszkedik az ország oktatási rendszeréhez, és ez tevékenységeiben, módszereiben és szemléletében is igaz. Az oktatás megújuló módszereit valójában nem a menedzserizmus kényszeríti ki, hanem egy megváltozott hallgatótság (amint ez számos más szolgáltatónál is igaz). A felsőoktatási expanzió újabb szakasza szinte törvényszerűen kell (és talán fog is) együtt járni a felsőoktatásban folyó tevékenységek átalakulásával és megújulásával.

Területi egyenlőtlenségek. A felsőfokú továbbtanulási igények (jelentkezések) és realizálásuk területi szerkezetét vizsgálva olyan társadalmi eredetű egyenlőtlenségek mutatkoznak, amelyek egyaránt összefüggésbe hozhatók az adott térségek gazdasági fejlettségével és a felsőoktatás területi szerkezetével (5. ábra) (Forray–Kozma, 1999). Várható és kívánatos,

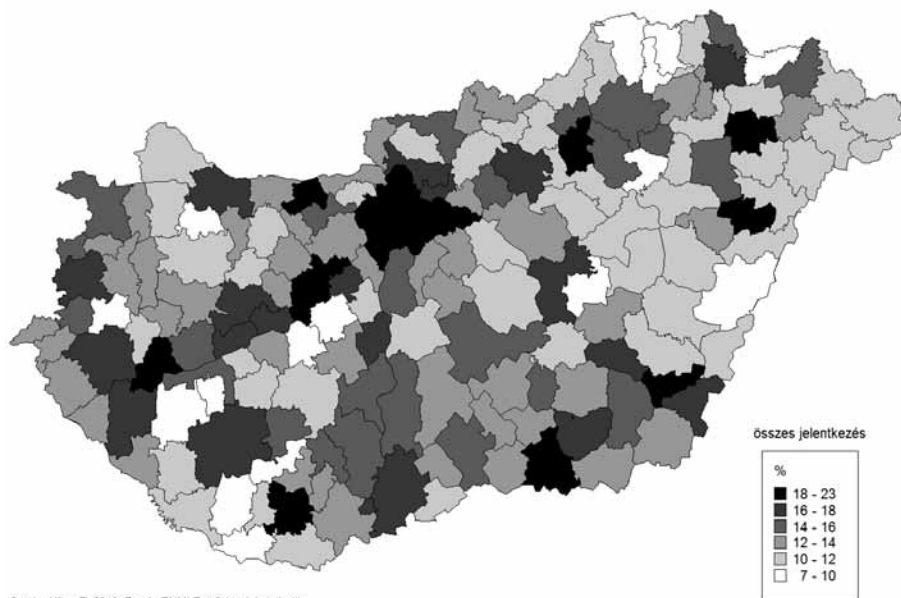
hogy az igen jelentős (háromszoros, 7–23%) területi egyenlőtlenség mérséklődjék. Ennek több eszköze is van – az oktatáspolitikai számára a leginkább hozzáférhető a felsőoktatás hálózatának átalakítása.

A felsőoktatás jellegénél fogva centralizált, központokhoz kötött; székhelye valamelyik nagyváros, s az elmúlt években a felsőoktatás központosítása – mind nemzetközi, mind kormányzati, mind pedig intézményi szinten – méginkább előrehaladt (Kozma, 2010). Egyre inkább a nagy egyetemek uralják a hazai felsőoktatás hálózatát, és köztük is erőteljes hierarchizálódás ment végbe. Abban a versengésben, amely a hallgatói létszámok növeléséért indult, ez a hierarchizálódás még tovább növekedett; s ebben erőteljesen közreműködtek a felsőoktatás különböző érdekcsoportjai is. Ahhoz, hogy a felsőoktatási csökkenés – amelynek adatait az imént bemutatottuk – megálljon, a felsőoktatásnak ezt a hierarchizálódását érdemes mérsékelni. Ennek eszköze – mint azt már számos vonatkozó tanulmányból ismerjük – a hálózat egyfajta terítése. Közelebb vinni az emberekhez – esetünkben a potenciális vagy éppen az aktuális (jelentkezésre főkészülő) hallgatókhoz – a felsőoktatás kínálatát: ez az eszköz már nemzetközileg is eredményesnek bizonyult. Ami nem a felsőoktatási központok visszaszorítását, leépítését jelenti – pl. racionalizálásukra hivatkozva –, sokkal inkább kis intézmények egész hálózatának mintegy alájuk építését. E kis intézmények mintegy „rájuk hordhatják” a hallgatóságot, amelynek nem kell azonnal elszakadnia saját térségétől, elég a későbbi tanulmányok során jelentkezni és főlételt nyerni az egyetemi központokba (mondjuk, magiszteri vagy másoddiplomás képzésekre).

A felsőoktatás hálózatának ilyen „terítése” egybecseng a térségközpontok vezetőinek törekvéseivel, a mostanában sokat és kedvvel emlegetett „tanuló város”, „tanuló közösség”, vagy akár egy tágon értelmezett vidékfejlesztés elképzeléseivel. Ami azt is jelenti, hogy további helyi források is megmozgathatók; föltéve persze, hogy egy-egy nagy, egyetemi központ az ilyen „partikuláit” kellő gondnal, távlatosan és bátorítóan kezeli. Úgy mint ún. harmadik misszióját, annak egy kiemelkedő módját. Bár a gondolat az elitegyetemi elzárkózásoktól ma még meglehetősen idegen, a regionális és térségi fejlesztőktől távolról sem az. Kiepitése, megvalósítása egy-egy régió egészét is megemelheti (s most nem beszélünk itt eredeti szerepéről, a felsőoktatás korszerű kiterjesztéséről).

Oktatási központok. Egy mainál jobban „terített” felsőoktatási hálózat továbbvisz bennünket azokhoz az „oktatási központokhoz”, amelyek a hálózat végpontjait jelenthetik. Ezek aligha lesznek a mai, tradicionális értelemben vett felsőoktatási intézmények. Hiszen a térségnek, amelyben, amely számára és közreműködésével megszerveződnek, nem elég felsőoktatást nyújtaniuk. Mint az „újszülött egyetemekkel” kapcsolatos kutatásaink is mutatták (Kozma–Pataki, 2011), ezeknek a központoknak egyszerre sokféle szolgáltatást kell nyújtaniuk, hisz életképesek csak így maradhatnak. E sokféle szolgáltatás közül persze – mind szervezettségében, mind színvonalában – a felsőoktatási alapképzések ki kell, hogy emelkedjenek; másképp nem vezetnek el a felsőoktatási központokba azokat, akik erre törekcszenek. E (felső)oktatási központok előképeivel már találkoztunk külföldön az 1970-es évek komprehenzív középiskolái, valamint regionális főiskolái, politechnikumai, illetve az amerikai népi főiskolák (*community college*) formájában. Hazai előzményeinek tekinthetők azok a „művelődési városközpontok”, amelyeket tervezőik egy-egy térség kis- és közepes városainak földrajzi központjába képzeltek el (Forray–Kozma, 2011). Ilyen centrumok játszhatnak meghatározó szerepet a már említett „tanuló városok” és a bennük folyó „közösségi tanulás” kialakulásában.

5. ábra A kistérségből felsőoktatásba jelentkezők a helyben élő 20–29 évesek arányában 2011-ben

Szerk.: Híves T. 2013. Forrás EMMI Felsőoktatási statisztika

Forrás: TeIR, Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft.

*

Mint eddig mindig, ma (2014) is úgy látjuk, hogy az oktatás – s benne a felsőoktatás – expanziója folytatódik, még ha törések, megtorpanások és pillanatnyi visszafordulások statisztikailag is tapasztalhatók benne. Az elmúlt mintegy kétszáz év oktatástatistikái egyértelműen erre engednek következtetni (Shofer–Meyer, 2005). Csakhogy az expanzió nem mindenki számára jelenti ugyanazt. Aki a hallgatói létszámok folyamatos emelkedésére gondol, az érvelhet úgy is, hogy a demográfiai csökkenés időszakában a hallgatói létszámok is előbb-utóbb csökkenni fognak. Még ha így van is, ez nem jelentheti a felsőoktatási kapacitások leépítését, a felsőoktatási programok szűkítését vagy a különféle-fajta elitista kísérleteket az ún. „tehetségek” kiválogatására. A „tehetségeket” ugyanis előbb föl kell fedezni, ki kell művelni – ami éppen hogy nem az elitoktatás, hanem a demokratizálás irányába mutat.

Minden megfontolás ellenére azonban adataink mintha egyfajta társadalmi elbizonytalanodást mutatnának a felsőoktatás iránt. Néhány év megtorpanása nem mérvadó ugyan; hasonló megtorpanásokat grafikonjaink többször is mutattak (1. a 2. és a 3. ábrán). S ez jogossá teszi a kérdést: vajon hogyan folytatódik a felsőoktatási expanzió? A tradicionális intézményi struktúráknak talán kimerültek már a tartalékaik. Talán olyan intézményi struktúrák kellene, amelyek újszerűen kapcsolódnak egy szélesebb értelemben vett, tágabb keretek között folyó „társadalmi tanuláshoz” (Wenger, 2000). Lehet, hogy – európai módra, az európai hagyományokat követve és tekintetbe véve – nem csak egy negyedik fokozat kezdetének vagyunk a tanúi a mai „harmadik fokozatot” követve, arra alapozva (vö. Kozma, 2000)? Lehet, hogy a tanulás terjedése nem (nemcsak) a formális oktatási rendszer-

rek expanzióját jelenti, hanem számos egyéb, ma még nem is egészen ismert középfok utáni tanulási utat? Négy év (2010-2014) nem elegendő ahhoz, hogy új tendenciákat fedezzünk fel. A következő évek talán bizonyítják (vagy cáfolják) föltevéseinket.

MEGJEGYZÉS

A szerzők köszönik Polónyi István szakmai észrevételeit, közülük egyeseket szövegszerűen felhasználunk.

IRODALOM

- CRAIG, J. E. ÉS SPEARN, (1979): *Explaining educational expansion*. In: ARCHER, M. S. (1979), *Social Origins of Educational Systems*. London: Sage, pp. 151-213.
- EDULINE (2013) Letöltés: (http://eduline.hu/erettsegi_felveteli/2013/8/26/Ilyen_lesz_a_2014es_felveteli_a_legfontosa_HJRG1Q): (2014.02.23.)
- ENGLER Á. (2013): *Tanulási döntések és tanulási motívumok regionális vizsgálatok alapján*. *Educatio* ° 22 (2013), 1: 81-89.
- FELSŐOKTATÁSI TÖRVÉNY (2005) Letöltés: <http://www.complex.hu/kzldat/r0500139.htm/r0500139.htm> (2014.02.21.)
- FORRAY R. K. (2013): *Az idő fogságától szabadon*. Új Mandátum, Budapest.
- FORRAY R. K. ÉS KOZMA T. (2011): *Az iskola térben, időben*. Új Mandátum, Budapest.
- FORRAY R. K. ÉS KOZMA T. (1999): *Regionális folyamatok és térségi oktatáspolitiká*. Oktatáskutató Intézet, Budapest.
- HÍVES T. ÉS IMRE A. (2010): *A középfokú oktatás szerkezeti változásai és az érettségivel kilépők*. In: *Felsőoktatási jelentkezések 2010*. Educatio Kft., Budapest. pp. 39-48.
- HVG, 2013.12.06. Letöltés: http://hvg.hu/itthon/20131206_El_lehet_menni_gimanistak_kulfoldi_egyetenem (2014.2.23.)
- KOZMA T. (1983): *Az oktatás fejlesztése: esélyek és korlátok*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- KOZMA T. (1998): *Expanzió* *Educatio* ° 7 (1998), 1: 5-18.
- KOZMA T. (2000): *Negyedik fokozat?* *Info-Társadalomtudomány* 49: 61-74.
- KOZMA T. (2010): *Expanzió. Tények és előrejelzések, 1983–2020*. *Educatio* ° 18 (2010), 1: 7–18.
- KOZMA T. ÉS PATAKI GY. (SZERK.) (2011): *Kisebbségi felsőoktatás és a Bologna-folyamat*. Régió és Oktatás VIII.: CHERD, Debrecen.
- KOZMA T. ÉS RÉBAY M. (SZERK.) (2008): *A bolognai folyamat Közép-Európában.: Új Mandátum*, Budapest.
- MEYER J. W. ET AL. (1992): *World expansion of mass education 1870-1970*. *Sociology of Education* 65 (1992), 6: 13-24.
- MKIK GAZDASÁG- ÉS VÁLLALKOZÁSKUTATÓ INTÉZET (2013): *Hol szeretnék továbbtanulni. Hat magyarországi állami gimnáziumban tanulók körében végzett adatfelvétel eredményei, 2013*. Letöltés: http://www.gvi.hu/data/papers/gimi_2013_elemzes_130723.pdf (2014.2.23.)
- ORIGO (2014): *Nem a nyelvvizsga a fő problémája az egyetemistáknak*. Letöltés: http://www.origo.hu/itthon/20140213-nem-a-nyelvvizsga-a-fu-problemaja-az-egyetemistaknak.html?utm_source=origo-nyito&utm_medium=sec-1&utm_campaign=sec. (2014.2.23.)
- POLÓNYI I. (2004): *A hazai felsőoktatás demográfiai összefüggései a 21. század elején*. *Kutatás Közben* 255. Felsőoktatási Kutató Intézet, Budapest.
- POLÓNYI I. (2012): *Honnan jönnek a hallgatók?* *Educatio* 2012/2,
- POLÓNYI I. (2013): *Az aranykor vége?* (*Társadalom és Oktatás* 37) *Gondolat, Budapest*.
- POLÓNYI I. ÉS TIMÁRJ. (2001): *Tudásgyár vagy papírgyár?* Budapest, Új Mandátum.

POLÓNYI I. ÉS TIMÁRJ. (2006): *Oktatáspolitikai és demográfia*. Kutatás Közben 274. Felsőoktatási Kutató Intézet, Budapest.

SHOFER E. ÉS MEYERJ. W. (2005): *The world wide expansion of higher education*. American Sociological Review 70 (2005), 6: 898-920.

SIKENDRE (2014): *Migráció a mai Magyarországon*. Tárki. 11. p.

Letöltés: http://www.tarki.hu/hu/news/2014/kitekint/20140116_migracio.pdf (2014.02.23.)

TŐZSÉR Z. (2013): *Intézményválasztási döntések a résziidős hallgatók körében*. Iskolakultúra, 22 (2013), 7-8: 84-101.

WENGER, E. (2000): *Communities of practice and social learning system*. Organization 2000, 7: 225-36.